

*Сенченко Н. М.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та правосуддя
Чернігівського національного технологічного університету*

УЧАСТЬ НЕОСУДНИХ (ОБМЕЖЕНО ОСУДНИХ) ОСІБ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. Визначена необхідність більш глибокого дослідження участі неосудних (обмежено осудних) осіб під час проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні, що впливає на ґрунтовне дослідження всіх обставин кримінальної справи та забезпечення належних прав відповідних осіб при вирішенні питання про застосування примусових заходів медичного характеру.

Ключові слова: неосудна (обмежено осудна) особа, процесуальні дії, кримінальне провадження.

Постановка проблеми. У міжнародній практиці визнаним є положення, відповідно до якого кожна людина вважається душевно здоровою, поки не доведено протилежне [1, с. 30]. Цей принцип має бути гарантією від дискримінації осіб, психічно здоров'я яких викликає сумніви, оскільки між поняттям «психічно нездорова» та «психічно здорова» людина існує дуже умовна різниця, що розмежовує не тільки здоров'я та нездоров'я, а й процедури забезпечення прав людини у випадку її нездоров'я.

Виявлення психічних вад у певних осіб може вплинути на визначення обсягу їх прав та можливість їх подальшої реалізації в кримінальному провадженні. Для охорони прав особи важливим є момент, з якого така особа буде визнана слідчим нездатною захищати свої права самостійно. Безумовно, що чим раніше будуть виявлені психічні вади в особі, тим швидше будуть вжиті заходи захисту її прав. Психічні вади, які мають кримінально-процесуальне значення, можуть бути виявлені як до початку кримінального провадження, так і під час досудового розслідування чи судового розгляду.

Є очевидною необхідність більш досконалого врегулювання положень чинного законодавства щодо участі осіб, які мають психічні вади, під час проведення процесуальних дій із метою забезпечення їх належних прав та законних інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання участі осіб, визнаних неосудними (обмежено осудними) у вчиненні кримінального правопорушення, під час проведення процесуальних дій у кримінальному провадженні в науці кримінального процесу залишається на даний момент недостатньо дослідженим, однак у цілому кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру було предметом ґрунтовного наукового дослідження багатьох науковців, таких як Б. Булатов, Б.Дердюк, П. Колмаков, І. Пукач, В. Рожнова, Н. Сенченко, М. Строгович, Г. Тетерятник, С. Шаренко, Р. Юрченко та ін.

Метою статті є дослідження та розв'язання актуальних проблем участі неосудних (обмежено осудних) осіб під час проведення процесуальних дій у кримінальному провадженні, аналіз процесуальних проблем реалізації певних питань на практиці та пропозиції щодо вдосконалення процесуального порядку здійснення даної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру (далі – ПЗМХ) повинно бути спрямоване не тільки на найбільш повну реалізацію мети та завдань процесу, викладених у ст. 2 КПК України, але й ефективне забезпечення реалізації цілей, закріплених у ст. 3 Конституції України та ст.ст. 92, 94 КК України. Вирішення цих задач потребує не тільки суворого дотримання законності в рамках провадження щодо застосування ПЗМХ, але й реального, ефективного забезпечення прав та законних інтересів всіх його учасників всією сукупністю засобів, які є в розпорядженні держави та суспільства, а також специфічними засобами кримінального судочинства.

Відповідно до ст. 18 КК України суб'єктом злочину є лише фізична осудна особа, тобто така, що під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними [2]. Однак особа, що перебувала в стані неосудності (обмеженої осудності) під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК України (злочину), а також особа, що вчинила злочин в стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, визнається учасником кримінального провадження. Безперечно, в силу своїх психологічних особливостей такі особи потребують додаткового правового захисту, що може бути забезпечений лише через належну регламентацію прав та обов'язків таких осіб у кримінальному провадженні. Однією з гарантій реалізації прав осіб, що страждають психічними розладами, повинно стати закріплення відповідних положень щодо участі зазначених вище осіб під час проведення процесуальних дій у кримінальному процесуальному законодавстві України.

Регулюванню здійснення кримінального провадження щодо застосування ПЗМХ присвячена глава 39 чинного КПК України. Примусові заходи медичного характеру призначаються не за вчинення кримінального правопорушення (кримінального правопорушення може і взагалі не бути у випадку неосудності), а носять (як і запобіжні заходи) запобіжно-попереджувальний характер [3]. Однак встановлення істини в кримінальному провадженні неможливе без вчинення певних процесуальних дій, у тому числі за участі особи, що має розлад психічної діяльності чи психічне захворювання, тому питання їх проведення повинно бути відображено в кримінальному процесуальному законодавстві.

На жаль, КПК України не досить повно регламентує правовий статус осіб, що мають психічні вади, присвячуючи даному питанню лише положення ст. 506 КПК України [4]. Частина 1 ст. 506 КПК України регламентує, що особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, користується правами підозрюваного та обвинуваченого в обсязі, який визначається характером розладу психічної діяльності чи психічного захворювання відповідно до висновку судово-психіатричної

експертизи, дає можливість зробити висновок, що обсяг її прав порівняно з підозрюваним, обвинуваченим може бути тільки звужено, але, на жаль, ніяк не розширено. Проте така особа, враховуючи її специфічний стан психіки, потребує розширення процесуальних прав, а не їх звуження.

Таким чином, саме характер розладу психічної діяльності та психічне захворювання виступають тим об'єктивним критерієм, що вирішує питання на користь можливості чи неможливості участі неосудних (обмежено осудних) осіб під час проведення процесуальних дій, а також обсяг їх прав; процесуальні дії можуть бути проведені за участі такої особи лише тоді, коли стан її психіки є задовільним. Отже, вимоги щодо участі неосудних (обмежено осудних) осіб під час проведення процесуальних дій у кримінальному провадженні сформульовані досить абстрактно, обсяг їх прав та обов'язків визначається в кожному конкретному випадку. Звичайно, тактика і техніка проведення процесуальних дій, у тому числі за участі неосудної (обмежено осудної) особи, є предметом криміналістики, хоча законодавець не лише може, але й повинен врегулювати питання проведення процесуальних дій за участі неосудної (обмежено осудної) особи. Остаточна неврегульованість цих питань призводить до того, що вони вирішуються на розсуд прокурора, суду, що виступає фактором підвищеного ризику по відношенню до обмеження прав осіб, що страждають психічним розладом чи психічним захворюванням.

Видається, що проблема кримінально-процесуальної дієздатності неосудних (обмежено осудних) осіб на законодавчому рівні недостатньо повно розроблена. Адаменко В.Д. пропонує під процесуальною дієздатністю в кримінальному процесі розуміти здатність особи шляхом здійснення процесуальних дій використовувати кримінально-процесуальні права і виконувати обов'язки учасника процесу [5]. Вирішення питання кримінально-процесуальної дієздатності неосудної (обмежено осудної) особи має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки такі учасники кримінального процесу, безперечно, володіють особистою заінтересованістю в кримінально-правовому спорі. Зважаючи на той факт, що в кримінальному процесі дієздатність учасників провадження реалізується в тому числі і в ході проведення процесуальних дій, права та обов'язки неосудних (обмежено осудних) осіб потребують детальної регламентації в КПК України.

Зрозуміло, що неосудні (обмежено осудні) особи через хворобливий стан психіки не мають змоги адекватно усвідомлювати обставини, що мають значення для справи, повноцінно реалізовувати процесуальні права та обов'язки. Душевна хвороба таких осіб нерідко виключає можливість їх участі під час проведення процесуальних дій у кримінальному провадженні, однак сам факт наявності психічних вад зовсім не означає неможливість ними усвідомлювати свої дії або бездіяльність та керувати ними. Так, наприклад, перенесення особою шизофренічного нападу не виключає можливість розвитку стійкої ремісії. У світлі даних положень повністю ізолювати осіб із психічними вадами від участі в проведенні процесуальних дій видається недопустимим.

Загалом усі процесуальні дії, що проводяться в ході досудового розслідування та судового провадження, можна поділити на такі, що провадяться за активної участі особи (наприклад, допит), та такі, що не потребують особистої активної участі неосудної (обмежено осудної) особи (наприклад, пред'явлення такої особи до впізнання, освідчення особи). Якщо проведення останніх не призведе до погіршення психічного здоров'я останнього, то такі особи, беззаперечно, мають залучатися до їх проведення. Зважаючи на формулювання ч. 2 ст. 506 КПК України про те, що «прокурор,

суд мають право прийняти рішення про проведення відповідних процесуальних дій без участі такої особи», можна зробити висновок, що дана правова норма стосується лише тих процесуальних дій, що передбачають пасивну участь у них осіб, оскільки важко уявити як можна провести таку процесуальну дію як допит без такої особи. При цьому питання проведення процесуальних дій, що потребують активної участі неосудної (обмежено осудної) особи, залишається неврегульованим.

Положення про те, що обсяг прав неосудної (обмежено осудної) особи визначається характером розладу психічної діяльності чи психічного захворювання відповідно до висновку судово-психіатричної експертизи, а можливість її участі під час проведення процесуальних дій вирішується на розсуд прокурора, можна вважати дискусійним. Адже стан особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та керувати ними є настільки мінливим, що вирішення питання про проведення конкретної процесуальної дії за участі чи без участі неосудної (обмежено осудної) особи силами психіатричної експертизи в кожному випадку видається неможливим; необґрунтованою є і логіка законодавця, що надає повноваження прокурору, суду вирішувати питання про проведення процесуальних дій за участі чи без участі неосудної (обмежено осудної) особи. Безсумнівно, такі питання мають вирішуватись лише з обов'язковим залученням осіб, які мають спеціальну освіту в галузі психіатрії. Отже, видається необхідним внесення змін до ч. 2 ст. 506 КПК України стосовно вирішення питання про можливість проведення конкретної процесуальної дії як під час досудового розслідування, так і під час судового провадження, за участі неосудної (обмежено осудної) особи або без неї шляхом проведення психіатричного освідчення фаховим лікарем або судовим експертом.

На сьогодні важливою проблемою залишається посилення якості здійснення захисту адвокатами прав і законних інтересів осіб із психічними розладами. Захисник повинен використовувати всі вказані в законі засоби захисту прав і законних інтересів неосудних і осіб, які захворіли на психічну хворобу після вчинення злочину. Для того, щоб захисник міг успішно виконувати покладені на нього завдання, Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року [6] та КПК України наділяє його такою сукупністю прав, яка дозволяє здійснити захист.

Закон визначає право, а не обов'язок захисника бути присутнім під час провадження слідчих дій. Однак особливість суб'єкта, який страждає на психічне захворювання, потребує, на наш погляд, обов'язкової участі захисника у всіх слідчих діях, в яких може брати участь психічно хвора особа. Активна діяльність захисника під час провадження слідчих дій покликана забезпечити створення для такої особи умов, які мали б компенсувати викликані його захворюванням ускладнення в захисті своїх інтересів.

Науковці тривалий час наголошували на необхідності надати захиснику право брати участь під час проведення допитів свідків, експертів, потерпілих, під час провадження відтворення обстановки і обставин події, під час огляду місця події [7, с. 55–56]. Обов'язок слідчого – своєчасно повідомити про час і місце провадження слідчих дій за участю осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння в стані неосудності або захворіли на психічну хворобу після вчинення злочину, з метою охорони прав і законних інтересів таких осіб, для забезпечення активної участі захисника в доказуванні. Ці пропозиції знайшли втілення в чинному КПК України.

Дійсно, особи, які мають психічне захворювання або розлад психічної діяльності, обмежені в пізнавальних, соціальних і

правових можливостях і здібностях, не можуть самостійно приймати правильні рішення з реалізації своїх суб'єктивних прав. У даному випадку мова йде не про примусовий захист, не про участь захисника «всупереч бажанню», а про охорону прав осіб, які страждають на психічні розлади, в яких відмова від допомоги захисника не відповідає здібностям і можливостям, які в них є [8, с. 173].

Таким чином, участь захисника в справах неосудних (обмежено осудних) і осіб, які захворіли на психічну хворобу після вчинення злочину, є обов'язковою, і внаслідок того, що в силу захворювання в особи зникають такі можливості, без яких вона не може використовувати наданих їй прав, допомога адвоката повинна розцінюватись як гуманна і соціально корисна.

Правозастосовчій практиці відомі факти, коли особа з психічними вадами абсолютно вірно сприймала дійсність і відтворювала необхідні для справи дані [9, с. 9]. Ряд процесуалістів вважають, що не слід відмовлятися від використання показань таких осіб в якості джерел доказів і слід залучати їх до проведення допиту. Предметом показань осіб із психічними вадами іноді бувають свідчення, які не потребують глибокого аналізу, достатньо примітивні з позиції діяльності мислення [10, с. 12]. Наприклад, від них можна отримати інформацію про місце вчинення діяння, час доби і спосіб його вчинення.

У таких випадках показання особи можна використати як джерело орієнтуючої інформації під час прийняття рішення про проведення будь-яких слідчих дій, перевірки обґрунтованості висунутих версій, а також для формулювання нових у даному кримінальному провадженні.

Слід погодитись із думкою О.Г. Яцкевича, що показання особи, який визнаний неосудним по відношенню до суспільно небезпечного діяння, що розслідується, можуть бути використані в якості джерел доказів, якщо стан його психічного здоров'я перейшло в стан стійкої ремісії або дана особа видужала, а повідомлені ним дані підтверджені іншими, зібраними по справі доказами [11, с. 61]. Отримані від такої особи дані слідчий зобов'язаний ретельно перевірити, співставити і оцінити в сукупності з доказами, які вже існують у матеріалах кримінального провадження. Якщо вони не протирічать усій сукупності зібраних по справі доказів, то нема необхідності не використовувати їх в якості джерела доказів.

Зважаючи на можливий мінливий стан психічного здоров'я осіб, що мають певні психічні відхилення від норми, необхідно встановити вимоги стосовно обов'язкової аудіо- та/або відеофіксації процесуальних дій за їх участі, оскільки погіршення психічного здоров'я особи може виключити можливість повторного проведення процесуальної дії, а протокольна фіксація процесуальних дій не завжди може нести вичерпний характер. З метою недопущення погіршення психічного здоров'я осіб, що допускаються до участі в процесуальних діях, необхідно також встановити певні вимоги щодо тривалості їх проведення.

Висновки. Таким чином, через недостатню урегульованість у чинному законодавстві участі неосудних (обмежено осудних), а також осіб, що захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку, під час проведення процесуальних дій у кримінальному провадженні вищезазначені особи залишаються незахищеною в правовому аспекті категорією громадян. Немає сумнівів, що правовий статус таких вразливих громадян у кримінальному провадженні є тим індикатором, що визначає ступінь реалізації принципів законності і верховенства права, а тому дане питання потребує подальшого вивчення та врегулювання.

Література:

1. Фейнберг Ц.М. Судебно-психиатрическая экспертиза в СССР и в капиталистических странах / Ц.М. Фейнберг. – М., 1936.
2. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року № 2341-III // Відомості Верховної Ради України від 29.06.2001. – 2001. – № 25. – Ст. 131.
3. Якимович Ю.К. Дифференциация уголовного судопроизводства: проблемы и перспективы / Ю.К. Якимович // Вестник Удмуртского университета. – 2013. – № 2. – С. 203–208.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10, № 11-12, № 13. – Ст. 88.
5. Адаменко В.Д. Процессуальная дееспособность участника уголовного процесса / В.Д. Адаменко // Правоведение. – 1978. – № 4. – С. 55–59.
6. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 року № 5076-VI // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 27. – Ст. 282.
7. Каган Л. Об участии адвоката на предварительном следствии / Л. Каган // Рад. право. – 1988. – № 7. – С. 55–56.
8. Щерба С.П. Теоретические основы и особенности уголовного судопроизводства по делам лиц, страдающих физическими и психическими недостатками: дис. доктора юрид. наук: 12.00.09 «Уголовный процесс; Криминалистика» / С.П. Щерба. – М., 1990. – 499 с.
9. Зайцев О.А. Правовые основы и практика обеспечения участия свидетеля на предварительном следствии / под ред. док. юр. наук, проф. С.П. Щербы. – Москва, ВНИИ МВД России. – 1995. – С. 9.
10. Уголовный процесс / под ред. Н.С. Алексеева, В.З. Лукашевича, П.С. Элькинд. – М.: Юрид.лит., 1972. – С. 502.
11. Протченко Б.А. Принудительные меры медицинского характера / Б.А. Протченко. – М., 1976. – С. 35.
12. Колмаков П.А. Права и обязанности лица, нуждающегося в применении принудительных мер медицинского характера / П.А. Колмаков // Правоведение. – 1985. – № 3. – С. 91–92.
13. Николок В.В., Кальницкий В.В. Уголовно-процессуальная деятельность по применению принудительных мер медицинского характера / В.В. Николок, В.В. Кальницкий. – Омск, 1990. – С. 12–14.
14. Яцкевич А.Г. Процессуальное положение лиц, участвующих в производстве по применению принудительных мер медицинского характера: дисс. канд. юр. наук 12.00.09 «Уголовный процесс; Криминалистика» / А.Г. Яцкевич. – М., 1992. – 184 с.

Сенченко Н. Н. Участие невменяемых (ограничено вменяемых) лиц при проведении процессуальных действий в уголовном производстве

Аннотация. Определена необходимость более полного исследования участия невменяемых (ограничено вменяемых) лиц при проведении следственных (розыскных) действий в уголовном производстве, что влияет на обоснованное исследование всех обстоятельств уголовного дела и обеспечение надлежащих прав соответствующих лиц при решении вопроса о применении принудительных мер медицинского характера.

Ключевые слова: невменяемое (ограничено вменяемое) лицо, процессуальные действия, уголовное производство.

Senchenko N. The participation of insane (partially sane) persons during processual actions in criminal proceeding

Summary. There is a necessity in a deeper research of a participation of insane (partially sane) persons during investigative (track) actions in criminal proceeding, that influences thorough study of all circumstances of a criminal case and ensuring rights to above mentioned persons by solving a question of using compulsory measures of a medical character.

Key words: insane (partially sane) person, processual actions, criminal proceedings.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО
ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО
